

Bu-Ali Sin
UniversityIranian Scientific
Archaeological
Associationپژوهش‌های
باستان‌شناسی
ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 12, No. 33, Summer 2022

Identifying the Structure of Shiraz Neighborhoods from Atabakan to Qajar Period

Chizfahm Daneshmandian, M.¹; Ahad Nejad, E.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.22921.2232>

Received: 2020/11/03; Accepted: 2021/06/29

Type of Article: **Research**

Pp: 357-381

Abstract

Neighborhoods are one of the most important elements in shaping the structure of Iranian cities. Many studies tried to represent the structure of historic cities focusing on the main physical elements (such as the Jama Masjid, the main bazaar, the capital, etc.) hence, the neighborhood has been considered only as a filling texture. Moreover, most of the researches that studied the neighborhoods as a separate issue, were limited to the generalizations and qualitative analysis of texts. Thus, the purpose of this study is to identify the patterns and structure of Shiraz's historic neighborhoods accurately by using the non-physical elements. Shiraz has been chosen because it has credible evidence of the neighborhood since the eighth century AH. Therefore, the structure of neighborhoods by examining six urban elements, including the structure of passages, the role of streets, borders, uses, different living strata, and local names in three categories of "physical" factors, "social" factors, and "service" factors with descriptive and analytical methods were examined. The data are often library data collected by examining written documents (such as the travelogues and local history books) and historical illustrations (such as maps or pictures). The results show that "social" factors in neighborhoods are the most significant semantic attribute. It does not only have a mutual relationship with "physical" and "service" factors but also forms their basic foundations. The social role of neighborhoods in each historical period has led to selecting the location of the neighborhood, constructing the physical form, distributing the services, and giving symbolic names; this is a factor that causes the difference and cohesion of neighborhoods in the city at the same time. Finally, an attempt is made to describe the structure of Shiraz neighborhoods in the four periods of Atabakan, Zandieh, Safavid, and Qajar.

Keywords: Historical Neighborhood, Neighborhood Structure, Social Role, Physical and Non-physical Features, Shiraz City.

1. Ph.D candidate of Islamic Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

2. Associate Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding Author).

Email: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

Citations: Chizfahm Daneshmandian, M. & Nejad Ebrahimi, A., (2021). "Identifying the Structure of Shiraz Neighborhoods from Atabakan to Qajar Period". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(33): 357-381. (doi: 10.22084/nb.2021.22921.2232).

Homepage of this Article:
https://nbsh.basu.ac.ir/article_3995.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and
Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

The neighborhood has a long history in the global urban system, with superiority in the Middle East and Asia. In Iran, Turkey, and Iraq, it is known as “Maallā” or “Mahalle” or “Makhala,” and in Aleppo and Damascus, it is known as “Hara”(Hourani and stern, 1970). neighborhood plus three elements of government, ummah, and guilds are the four elements that are considered to be the main elements of Islamic urban life (Ashraf, 1353: 24). The neighborhood was like a town in the heart of the city, meeting all of its residents’ physical, economic, and livelihood needs. Many studies attempted to represent the structure of historic cities by focusing on the main physical elements (such as the Jama Masjid, the main bazaar, the capital, etc.); as a result, the neighborhood was only considered as a filling texture. However, non-physical dimensions that have been less well established in city history research, play a significant role in defining the neighborhood’s structure. The representation of neighborhoods based on the city’s main physical elements simply looks like the assimilation and dominance of the spirit of the times over the points of the authority of its contemporary government, rather than the reality of social life in those neighborhoods. Neighborhoods are typically formed as a result of social interaction between people who live in close proximity to one another. In fact, the neighborhood is a social unit larger than a family that is not directly controlled by the government. The goal of this research is to depict the patterns and structures of Shiraz’s historical neighborhoods from Atabakan to Qajar. This article is significant because it examines both physical and nonphysical aspects; emphasizing man and his entity above all. Furthermore, the city of Shiraz was chosen because many historical sources indicate the existence of a neighborhood from the eighth century AH. The research method used is a descriptive-analytical method in which data is gathered through library studies and a review of written and illustrated historical documents, as well as reconstructed maps based on evidence.

Main Text

In the main body, three “physical,” “social,” and “service” factors have been selected as the most detailed classification after analyzing the various classifications made about the neighborhood’s characteristics.

- Physical factors: The physical boundaries of the neighborhood and the passage layout have been discussed in this section. Moreover, an attempt

has been made to schematically reconstruct the location of neighborhoods prior to the construction of modern straight streets using information from passages and historical maps.

- Social factors: social, religious, and ethnic stratification, as well as symbolic neighborhood naming, have all been investigated.

- Service factors: the distribution of local uses and services, as well as local passage activity, have been assessed. Due to a lack of detailed historical background records, we have confined to the Qajar period.

Conclusion

The findings show that the structure of Shiraz neighborhoods changed over time, from the Atabakan to the Qajar periods, while preserving their cohesion and unique identity.

1. During the Atabakan period, Shiraz had 16 neighborhoods, all of which were located in the southeastern part of the current historical context.

2. Between the Atabakan and Safavid periods, the urban fabric expands to the north and west, and the number of neighborhoods reaches 19 at the start of the Safavid period. Other religious groups, such as Christians and Jews, formed their own local passage and neighborhood during the Safavid period. These two neighborhoods were located in newly established parts of the city, close to the location of the government department at the time.

3. Between the Safavid and Zandieh periods, the city expands again to the north, forming new neighborhoods, and a number of neighborhoods in the eastern block merge to form larger neighborhoods. As a result, despite the fact that the number of neighborhoods at the beginning of both the Safavid and Zandi periods is 19, we are witnessing the physical expansion of neighborhoods and the creation of new neighborhoods in the northern block. The number of neighborhoods was consolidated and reduced to ten by the end of the Zandi era, allowing the central government to better manage the city. The interesting thing is that the names of the former neighborhoods have not been forgotten entirely, and they can still be found on local streets.

4. There are no major physical changes in the Qajar era compared to the previous period, but there is significant social change. Some of the neighborhoods are divided into aristocratic and demagogic zones. During this time, the governmental citadel completely isolated the Maidan Shah neighborhood and Darb-e-Shazdeh from the rest of the city. The Ghavam-ol-Molk family community zone in Balakaft, Mushir-ol-Molk in Sang-

e-Siah neighborhood, and the heads of the Qashqai tribe in the west of Maidan Shah neighborhood, and Haji Mirza Hassan Ali Khan Nasir-ol-Molk in the southwest of Ishaq Beyg neighborhood were also among the aristocratic area. The study of service factors during this period reveals that, with the exception of the Kalimian neighborhood, all neighborhoods had at least 5 mosques and, in addition to the city's main markets, three local markets in the aristocratic complexes of Sang-e-Siah, Bala Kaft, and Ishaq Beyg neighborhoods. The market of the Lab-e-Ab neighborhood is also mentioned in the documents. The distribution of local uses and passage activity demonstrates that the concept of today's neighborhood center is largely embedded in the passage body. During the Qajar period, the most densely populated neighborhoods were Kalimian, Leb-e-Ab, Sardazak, and Ishaq Beyg.

The analysis of the adaptation of the three factors "physical," "social," and "service" also reveals that during these seven centuries, neighborhoods were formed primarily on the basis of ethnic, racial, religious, and socio-political status. Furthermore, the names of neighborhoods and passages are the most stable feature connecting historical identity across generations.

۳۳۱	شناسایی و ثبت میراث باستانی در منطقه تاریخی شهر شیراز
۳۳۲	تحلیل و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۳	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۴	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۵	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۶	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۷	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۸	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۳۹	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۰	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۱	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۲	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۳	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۴	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۵	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۶	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۷	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۸	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۴۹	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز
۳۵۰	مطالعه و بررسی معماری بناهای تاریخی در منطقه تاریخی شیراز

شناسایی ساختار محله‌های شهر شیراز از دوره اتابکان تا قاجار

مهسا چیزفهم دانشمندیان^۱، احد نژاد ابراهیمی^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.22921.2232>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۸۱-۳۵۷

چکیده

محله‌ها یکی از مهم‌ترین عناصر شکل‌دهنده ساختار شهرهای ایرانی هستند. مطالعات بسیاری تلاش کرده‌اند تا ساختار شهر را با اتکا به بررسی عناصر اصلی شهر (مانند: مسجد، بازار اصلی شهر، دارالحکومه و...) بازنمایی کنند؛ در این میان به محله، تنها به‌عنوان بافت پرکننده میان این ساختار توجه شده است. هم‌چنین در پژوهش‌هایی که به بررسی مجزای محلات تاریخی شهری پرداخته‌اند، مشاهده می‌شود اغلب به کلی‌گویی و تحلیل کیفی متون اکتفا شده است. هدف و پرسش اصلی این پژوهش شناسایی الگوها و ساختار محله‌های تاریخی شهر شیراز از دوره‌های اتابکان تا قاجار است. به‌نظر می‌رسد عناصر جزئی زندگی روزمره شهروندان در ادوار تاریخی نسبت به عناصر اصلی ساختار شهر به‌شکل بهتری ساختار محله‌ها را نمایش می‌دهد. شهر شیراز از آن جهت برگزیده شده که، اسناد معتبری از وجود محله در این شهر از سده هشتم هجری قمری وجود دارد؛ بنابراین ساختار محله‌ها با بررسی شش عنصر جزئی شهری، شامل: ساختار گذرها، نقش راسته‌ها، مرزها، کاربری‌ها، اقصاء مختلف ساکن و اسامی محلی در سه گروه: عوامل «کالبدی»، عوامل «اجتماعی» و عوامل «خدماتی» با روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. داده‌ها اغلب از نوع داده‌های کتابخانه‌ای هستند که با بررسی اسناد مکتوب و مصور تاریخی گردآوری شده‌اند. نتایج تحلیل‌ها نشان می‌دهد که عوامل «اجتماعی» در محله‌ها از با اهمیت‌ترین ویژگی معنابخش آن‌ها به‌شمار می‌آید که علاوه بر داشتن رابطه دوسویه با سایر قلمروهای «کالبدی» و «خدماتی» زیربنای‌های اساسی آن‌ها را نیز را شکل می‌دهد. در واقع نقش اجتماعی، اجتماع‌های محلی در هر دوره تاریخی، سبب شده تا مکان‌یابی محله، فرم فیزیکی عناصر کالبدی، توزیع کاربری‌ها و اسامی و نمادها در هر محله به‌گونه‌ای متفاوت، اما در پیوند یکپارچه با کلیت شهر ظهور پیدا کرده یا دگرگون گردد. در پایان سعی شده تا ساختار محله‌های شیراز در چهار دوره اتابکان، زندیه، صفویه و قاجار توصیف شود.

کلیدواژگان: محله‌های تاریخی، ساختار محله، ویژگی‌های کالبدی و غیرکالبدی، نقش اجتماعی، شهر شیراز.

I. دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

II. دانشیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
Email: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

ارجاع به مقاله: چیزفهم دانشمندیان، مهسا؛ و نژاد ابراهیمی، احد، (۱۴۰۰). «شناسایی ساختار محله‌های شهر شیراز از دوره اتابکان تا قاجار». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۳): ۳۵۷-۳۸۱. doi: 10.22084/nb.2021.22921.2232

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_3995.html?lang=f

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

محلّه، تاریخچه‌ای طولانی در نظام شهرنشینی جهان داشته است؛ چهار عنصر که به عنوان عناصر اصلی زندگی شهری در دوران اسلامی محسوب می‌گردد، شامل حکومت، امت، اصناف و محلّه است (اشرف، ۱۳۵۳: ۲۴). محلّه هم‌چون شهرکی در دل شهر قرار داشت و تمامی نیازهای فیزیکی، اقتصادی و معیشتی ساکنین خود را برطرف می‌کرد. مطالعات بسیاری تلاش کرده‌اند تا ساختار شهرهای تاریخی را با بهره‌گیری از اسناد و مدارک مربوط به عناصر اصلی شهر (مانند: مسجد، بازار اصلی شهر، دارالحکومه و...) بازنمایی کنند؛ اما آن‌چه در شکل‌دهی ساختار محلّه نقش کلیدی ایفا می‌کند، نه فقط جنبه‌های کالبدی، بلکه جنبه‌های غیرکالبدی است که کمتر به صورت مستند در پژوهش‌های مربوط به بررسی تاریخ شهرها مورد توجه قرار گرفته است. تصویرسازی محلّه‌ها براساس عناصر اصلی شهر در اصل همگون‌سازی و مسلط کردن روح زمانه بر نقاط اقتدار حکومت هم‌عصر آن است، نه واقعیت زندگی اجتماعی در آن‌ها. محلّه‌ها به‌طور معمول ماحصل تعامل اجتماعی میان افراد نزدیک به یکدیگر هستند؛ درواقع محلّه را می‌توان یک واحد اجتماعی بزرگ‌تر از خانوار در نظر گرفت که به صورت مستقیم تحت کنترل دولت یا حاکمیت نیست.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: هدف و پرسش اصلی این پژوهش شناسایی الگوها و ساختار محلّه‌های تاریخی شهر شیراز از دوره‌های اتابکان تا قاجار است. به نظر می‌رسد عناصر جزئی زندگی روزمره شهروندان در ادوار تاریخی نسبت به عناصر اصلی ساختار شهر به شکل بهتری ساختار محلّه‌ها را نمایش می‌دهد. این پژوهش از آن جهت اهمیت دارد که هم معطوف به عوامل کالبدی است و هم عوامل غیرکالبدی و انسان و عاملیت وی را بیش از هر چیزی برجسته می‌سازد. هم‌چنین شهر شیراز از آن جهت برگزیده شده که، همواره به عنوان یکی از شاخص‌ترین و قدیمی‌ترین شهرهای ایران در بسیاری اسناد تاریخی آورده شده است و اسناد معتبری بر وجود محلّه در این شهر از سده هشتم هجری قمری وجود دارد.

روش پژوهش: روش پژوهش مورد استفاده، روش توصیفی-تحلیلی است که داده‌ها با مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی اسناد مکتوب و مصور تاریخی و هم‌چنین نقشه‌های بازسازی شده از شواهد موجود گردآوری شده‌اند.

مبانی نظری پژوهش

در اکثر شهرهای تاریخی جهان که توسط باستان‌شناسان و متخصصین دیگر بررسی شده‌اند، شواهد و اسناد تاریخی مبنی بر حضور محلّه‌ها (Stone, 1987: 3) وجود دارد. الگوی محلّه برای شهرهای تاریخی خاورمیانه، به خصوص از دوره بعد از اسلام به وضوح مستند شده‌اند (Abu-Lughod, 1987: 163)؛ هم‌چنین این الگو برای سایر شهرهای اروپایی و آسیایی نیز قابل استنتاج است. در ایران، ترکیه و عراق این مفهوم با واژه «محلّه» یا «Mahallā» یا «Mahalle» و یا «Makhala» و در حلب و دمشق واحدهای محلّه‌ای به اسم «حار» یا «Hara» مطرح شده‌اند (Hourani

(Stern, 1970 &). «لوئیس مامفورد»^۱ (۱۹۵۴) «آموس راپاپورت»^۲ (۱۹۸۱) تعاریفی از محله شهرهای اسلامی ارائه داده‌اند؛ اما در یک تعریف جامع از محله، می‌توان به نتیجه پژوهش «عبداللهی» و همکاران (۱۳۸۸) اشاره کرد که با بررسی و تجزیه و تحلیل ۹۴ تعریف مطرح شده درباره محله و واژه‌های مشابه آن هم‌چون: اجتماع، محله را «محدوده یکپارچه فضایی از شهر با مرزهای کالبدی بنا بر درک ذهنی یا نشانه عینی برای ساکنانی که تعلق مکانی و وابستگی اجتماعی در آن احساس کنند. تعیین‌کننده مقیاس این محدوده، امکان شناخت رودرو و پاسخ‌گویی به نیازهای روزمره در حد پیاده‌روی است» (عبداللهی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۰). بر این اساس، ویژگی‌های کالبدی، اجتماعی، عملکردی، جمعیتی، زیرساختی هر یک می‌توانند به عنوان اصول پایه در تعریف یک محله مطرح شوند. در طبقه‌بندی این ویژگی‌ها «گست» و «لی»^۳ (۱۹۸۴: ۳۲)، معتقدند که محله به صورت کلی توسط دو عامل اصلی وسعت و عملکرد تعریف می‌شود. اما الگوهای فعالیت محلی بر اندازه و کارکردهای موجود در محله تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین عامل سوم تعاملات اجتماعی ساکنان به عنوان یک عامل جدید و پیراهمیت‌تر از دو عامل قبل دارای اهمیت است. «تیزدل» و همکاران (۱۳۷۹: ۱۱)، معتقدند محله‌ها معمولاً به سه طریق تعریف و مشخص می‌شوند: از طریق حد و مرز کالبدی، از طریق هویت و خصلت ویژه‌شان، و از طریق پیوندهای کارکردی و اقتصادی. «کالوس» و «لا-یون»^۴ (۲۰۰۰: ۸۱۵)، طبقه‌بندی مفهوم محله را به موازات سه رویکرد: اومانستی، ابزاری و پدیدارشناختی مطرح کرده‌اند؛ به طوری که رویکرد اومانستی این محله را مظهر فعالیت انسان و از این رو برنامه‌ریزی محله را یک نیاز اخلاقی می‌داند که پاسخی مناسب به نیازهای اساسی بشر است. رویکرد ابزاری، محله را به عنوان یک وسیله برنامه‌ریزی، یک بلوک ساختاری یکپارچه در توسعه ساختار شهری مشاهده می‌کند. به این ترتیب، محله را به عنوان یک زیرسیستم در مجموعه بزرگ‌تر تصور می‌کند؛ و در نهایت رویکرد پدیدارشناختی بر محله به عنوان یک پدیده منحصر به فرد شهری تأکید می‌کند. به نظر می‌رسد اهمیت آن ناشی از عملکرد روزمره آن (مسکونی) است که مستلزم استمرار و پایداری است و باعث می‌شود جایگاه محلات در حافظه جمعی شهری برطرف شود.

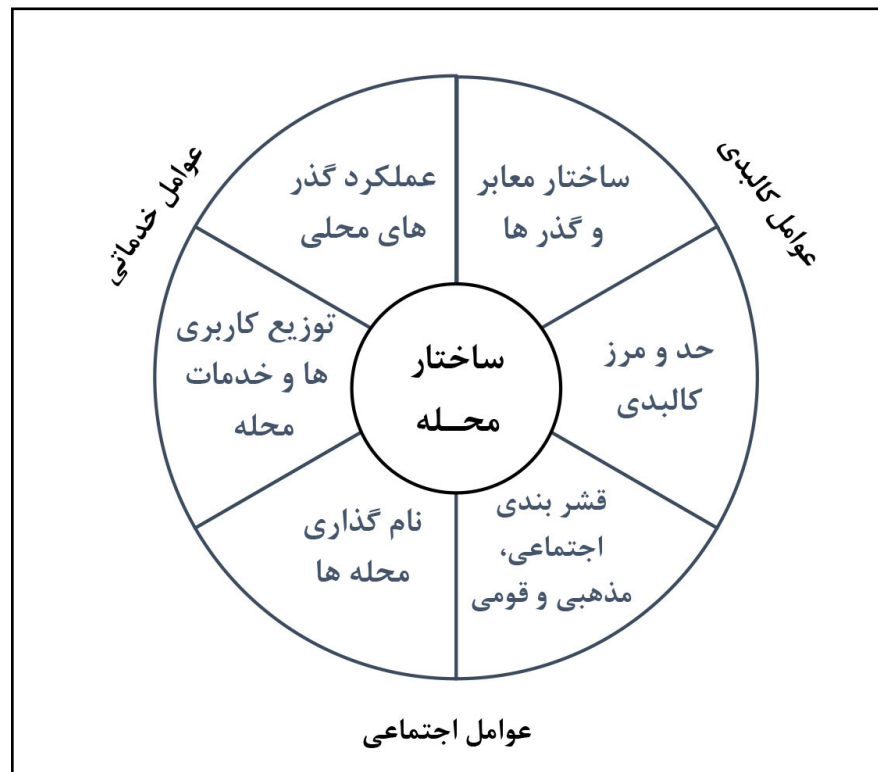
«عمادی» و «غفاری»^۵ (۲۰۱۸: ۶۹)، نیز با تفکیک دو دیدگاه متخصصین و ساکنان محله به طبقه‌بندی عوامل معنابخش به محله پرداخته‌اند. در این بررسی متخصصین غالباً محله‌ها را با سه عامل فیزیکی (مساحت، مرکز محله، حد و مرز محله)، عملکردی (اختلاط کاربری، شعاع عملکرد کاربری‌ها) و اجتماعی-جمعیتی (جمعیت، تعاملات اجتماعی) تعریف می‌کنند؛ در حالی که ساکنین محله سه عامل فیزیکی (حد و مرز بلوک‌ها و شخصیت ویژه معماری ساختمان‌ها)، اجتماعی (تعاملات اجتماعی و قشربندی اجتماعی) و نمادین را به عنوان عوامل اصلی شکل‌دهنده به محله شناسایی می‌کنند. در یک جمع‌بندی می‌توان نتیجه گرفت که سه عامل: کالبدی، اجتماعی و خدماتی، به عنوان جامع‌ترین طبقه‌بندی می‌تواند مورد استفاده قرارگیرد که در ادامه به توضیح آن در محله‌های تاریخی می‌پردازیم.

- عوامل کالبدی: محلات قدیمی عموماً فاقد نقشه و طرح از پیش تعیین شده بودند، با وجود این از ساختار فیزیکی نسبتاً مشابه تبعیت می‌کردند؛ بن بست‌ها، کوچه‌ها، گذرگاه‌ها و مراکز محله‌ها با عناصر عمومی دست‌به‌دست هم داده و به محله موجودیت می‌بخشند (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۸). محله‌ها عموماً به صورت ناحیه‌های کران‌دار تعریف می‌شدند (Raymond, 2008: 62)، اما وسعت و اندازه هر محله تحت تأثیر عوامل گوناگون، متنوع بود (زمانی و شمس، ۱۳۹۳: ۸۰-۸۱). در این میان، بسیاری از محققین حوزه شهرهای تاریخی بر اهمیت گذرها در سازمان فضایی شهر تأکید کرده‌اند (Raymond, 2008: 62; Hakim, 2008: 76; Kennedy, 2008: 99). «ریموند» در مقاله‌ای تحت عنوان «سازمان فضایی شهر»^۶ بیان می‌کند که ساختار محله‌ها در اکثر شهرهای اسلامی درون‌گرا هستند، که با یک گذر مرکزی با محیط بیرون ارتباط برقرار می‌کنند، این گذر عمومی اصلی که «درب» خوانده می‌شود به شاخه‌های فرعی‌تر تقسیم می‌شوند و گذرهای معمولی را شکل می‌دهند و در نهایت به بن بست ختم می‌شوند. درهای موجود در گذرهای اصلی در هنگام شب بسته می‌شدند و امنیت و ایمنی را برقرار می‌کردند (Raymond, 2008: 62-63).

- عوامل اجتماعی: یکی از گام‌های شناسایی محله‌ها، جستجوی هویت و خصلت ویژه محله است که به واسطه سکونت قشرهای متنوع اجتماعی، مذهبی و قومی و هم‌چنین نشانه‌های خاص موجود در محله‌ها ایجاد شده است. در دوره امپراتوری عباسی و اموی به تدریج و در امپراتوری عثمانی به سرعت، شهرها رشد و توسعه یافتند و مهاجرت‌های قابل توجه، ساختار شهرها را به شدت متحول ساخت و به تنوع قومی، نژادی و فرهنگی انجامید. محلات شهری این امکان را فراهم می‌کردند که قشرها، گروه‌ها، فرقه‌ها و مذاهب مختلف در محدوده‌های «خودی شده» هویت خود را بازیافته، آداب، رسوم، عادات و مراسم خود را در چارچوب شهر بازسازی کنند. یکی از دلایل توزیع جمعیت شهری در محلات، نیاز اقلیت‌های مذهبی یا قومی بود. در همه شهرهای عربی بزرگ، محلات «حمایت شده» مسیحی و یهودی تحت ذمه پیدا می‌شدند؛ «حارة النصارى» برای مسیحیان و «حارة اليهود» برای یهودیان. این امر حتی در مورد اقلیت مسلمان هم صادق بود (محلّه علویان در انطاکیه و محلّه شیعیان در بغداد) یا حتی گروه‌های قومی (در دمشق و حلب گروه‌های قومی مختلفی شامل: عرب‌ها، کرده‌ها، ترکمن‌ها و... هرکدام محلات ویژه‌ای داشتند (Hourani & Stern, 1970: 195-197)). علاوه بر تقسیمات قومی و مذهبی، توزیع محلات مسکونی در شهرهای آن دوره، مرزهای طبقات اجتماعی را دوباره شکل داده است. اندیشه‌ای که براساس آن جامعه شهری سنتی عربی به طور نسبی مساوات طلب بوده است، امروز تکذیب می‌شود و بررسی‌ها دقیقاً خلاف آن را اثبات کرده است (ریمون، ۱۳۷۰: ۷۱). در واقع کم‌یابی زمین در مرکز شهر به علاوه تمرکز ساختمان‌های اقتصادی مانع از توسعه خانه‌های فقیر در مجاورت بازارها می‌شد؛ هم‌چنین جاذبه محله‌های دور از مرکز شهر برای بخش ثروتمند جامعه بود، در آنجا فضا به حد زیاد در دسترس بود و ثروتمندان می‌توانستند باغ‌هایی در کنار منزلشان طراحی و احداث کنند (همان: ۷۲-۷۳). طبقه‌بندی اجتماعی در

قاهره و هم‌چنین «بغداد منصوری» به خوبی نمایان است (ریمون، ۱۳۷۰؛ یعقوبی ۱۳۸۱: ۱۰، ۱۲-۲۰) یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های شهرهای خاورمیانه و شمال آفریقا این است که هر محله‌ها نیز نام ویژه‌ای داشت که در طول زمان نسبتاً ثابت باقی می‌ماند. وجه تسمیه محله‌ها متناسب با نام افراد سرشناسی که در آن محل سکونت داشتند (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۲)، پیشه خاص ساکنین (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۲۳۶ و ۲۳۸) عملکرد خاص یا احداث بنایی ویژه و... انتخاب می‌شد.

- عوامل خدماتی: هر محله در خود نیازمندی‌های روزمره ساکنان را تأمین می‌کرد و در واقع، شهری کوچک بود (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۱۰؛ Raymond, 2008: 96). در مرکز هر محله کاربری‌های عمومی هم‌چون: مسجد، حمام سقاخانه و آب‌انبار، گاهی قهوه‌خانه و برخی از محله‌های معتبر کاروانسرا و میدانچه و در برخی موارد زورخانه سازماندهی می‌شده است. این عناصر دارای حوزه نفوذ و عملکرد محدودی بود و آخرین نقطه نفوذ و حیطه عملکرد این عناصر مرزهای محله‌ها را تشکیل می‌دادند (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۸؛ پورجعفر و تقوایی، ۱۳۸۱: ۱۸). اما عنصر اصلی آن سوق (بازار) بود که «ج. ساواگت»^۷ توصیف کلاسیکی از آن در حلب و دمشق ارائه داده است. بازار غیرتخصصی برای نیازهای روزمره طراحی شده بود. مسجدها، مدرسه‌ها، تکیه‌ها، حسینیه‌ها، خانقاه‌ها، دارالشفاه هریک با توجه به دوره‌های مختلف اسلامی و بسته به باورها، اعتقادات و عقاید ساکنان، عناصر مهمی از بافت محله‌ها را تشکیل می‌دادند که از لحاظ اجتماعی دارای اهمیت به‌شمار می‌آیند (پورجعفر و تقوایی، ۱۳۸۱: ۲۱-۱۱). ساختار نامنظم گذرها و تعداد

► تصویر ۱. عوامل مؤثر بر ساختار محله (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. Neighborhood structure Factors (Authors, 2019).

زیاد بن بست‌ها به صورت یکپارچه، پدیده‌ای بومی را درون شهرها ایجاد می‌کردند، که در عین این‌که به نیازهای مختلف ساکنان محله پاسخ می‌داد، جنبه عمومی برای سایر شهروندان ندارند. ترافیک در مرکز محله و در راستای گذر اصلی آن شکل می‌گیرد و گذرهای معمولی و بن بست‌ها محل رفت و آمد ساکنین خود محله بود که منجر به برقراری امنیت بیشتر درون محله می‌شود. در پژوهشی، طول گذرها در محلات تاریخی شهرهای اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته است؛ حاصل کار نشان می‌دهد که طول مجموع بن بست‌ها معمولاً کمی کمتر از نصف طول مجموع شبکه دسترسی است (Raymond, 2008: 63-64).

نمونه موردی: شهر شیراز

نمونه مورد بررسی در این مطالعه، شهر تاریخی شیراز است. قدمت شهر شیراز به بیش از ۱۳۰۰ سال پیش بازمی‌گردد (افسر، ۱۳۷۴: ۲۴) که مدارک قابل‌اتکایی از وجود محله از سده هشتم هجری قمری برای آن وجود دارد. به منظور بازنمایی ساختار محله‌ای شهر شیراز تلاش شد تا تمامی اسناد تصویری تاریخی شهر شیراز جمع‌آوری شوند که در جدول ۱، خلاصه‌ای از هر یک آورده شده است.

جدول ۱. اسناد تصویری تاریخی شهر شیراز (نگارندگان، ۱۳۹۹). ▼

Tab. 1. Historical visual documents of Shiraz city (Authors, 2020)

				
ویلبر، ۱۹۳۵ م.	عالمی، ۲۰۰۸ م.	میرزا حسن فسایی، متوفی ۱۳۱۶ ه.ق.	چریکف، ۱۸۵۰ م.	نیبور، ۱۷۶۵ م.
در این نقشه، شبکه گذرها و مساجد و مکان‌های عمومی شهر به خوبی به تصویر کشیده شده است.	پلان بازسازی شده‌ای محدود تاریخی شهر در دوره صفویه بر روی نقشه سال ۱۹۴۶ م. به نمایش می‌گذارد.	نقشه‌ای شماتیک که حدود و نام‌گذاری محله‌ها و مکان‌های شاخص شهری را مشخص می‌کند.	اولین نقشه‌ای است که بافت شهری را با جزئیات دقیق نقشه‌برداری و ترسیم نموده است. اگر چه این نقشه همراه با خطاهای قابل توجهی است؛ از جمله نام‌های اشتباه برخی مکان‌ها (صداقت‌کیش، ۱۳۸۳) و همچنین خطا در تعیین موقعیت مکانی مسجد نو و مجموعه شاهچراغ (Alemi, 2008: 529).	قدیمی‌ترین نقشه شیراز توسط نیبور، سیاح آلمانی ترسیم شده است. در این نقشه بافت شهری درون دیوارهای شهر به تصویر کشیده نشده، اما محل باروی شهر و عناصر مهم شهری مشخص شده است.

محله‌های شیراز

درباره تعداد محلات شیراز یا نام آن‌ها تا قبل از سده هشتم هجری قمری (دوره اتابکان) در منابع مکتوب اطلاعاتی وجود ندارد. «حمدالله مستوفی» در نزهة القلوب که آن را در سال ۷۴۰ ه.ق. به اتمام رسانده، عدده محلات شیراز را بدون ذکر نام آن‌ها ۱۷ محله عنوان می‌کند (مستوفی، ۱۳۸۹: ۱۱۴). اما اسامی این محلات را می‌توان تا حدی از خلال کتاب‌هایی که در همان دوره نوشته شده بود، مانند شیرازنامه و کتاب شدالآزار به دست آورد (سامی، ۱۳۶۳: ۶۱۱؛ افسر، ۱۳۷۴: ۷۸-۸۰). پس از دوره اتابکان، محله‌ها تا حدی دچار تغییر شده و تعداد محله‌ها به ۱۹ افزایش پیدا می‌کند (افسر، ۱۳۷۴: ۱۲۰). این ساختار تا دوره صفویه با تغییرات جزئی به صورت قبلی ادامه پیدا می‌کند. در دوره زندیه، کریمخان از این محلات ۱۹ گانه بعضی را درهم ادغام کرده و تعداد آن‌ها را به ۱۱ محله تقلیل می‌دهد (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۹۰۶). نام این محله‌ها از اواخر دوره زندیه تا به امروز به همان نام‌های سابق باقی‌مانده است که شامل محله‌های «اسحق بیگ»، «بازارمرغ»، «بالاکفت»، «درب شاهزاده»، «میدان شاه»، «محله درب مسجد»، «سر باغ»، «سردزک»، «سنگ سیاه»، «لب آب» و «محله یهودیان» می‌باشد.

به منظور تبیین دوره‌بندی تاریخی شهر، با مراجعه به مطالعات و پژوهش‌های سابق متخصصین این حوزه هم‌چون: «بنیادی» (۱۳۷۱)، «شعله» (۱۳۸۵)، «رنجبر» (۱۳۹۰) و «منصوری» (۱۳۹۴) مشخص شد که مهم‌ترین دوره‌های تحول ساختار شهر شیراز، دوره اتابکان، صفویه، زندیه و قاجاریه بوده است؛ که در این بخش از پژوهش براساس این طبقه‌بندی و اطلاعات و مدارک موجود از آخرین دوره تاریخی، یعنی دوره قاجاریه شروع و به بررسی دوره‌های پیشین می‌پردازیم. این بررسی در قالب سه عامل تعریف محله، یعنی عامل کالبدی، عامل اجتماعی و خدماتی به صورت تفکیک شده انجام می‌گیرد.

- عوامل کالبدی: در این بخش به صورت خاص به بررسی شبکه گذرها و حد و مرز کالبدی محله‌ها پرداخته شده است. محله‌های شهر شیراز فاقد دروازه و حصار بوده‌اند، اما شواهد نشان می‌دهند که هر یک حد مرز مشخصی داشته‌اند؛ چراکه در کتاب فارسنامه ناصری (حسینی فسایی، ۱۳۷۸) آمار دقیقی از تعداد خانه‌ها و جمعیت هر محله ارائه شده است؛ همان‌طور که «ریمون» نیز اشاره کرده است، از ساختار گذرهای شهری می‌توان حد و مرزهای محلی را شناسایی نمود (ریمون، ۱۳۷۰)؛ بنابراین با تطبیق دو نقشه «ویلبر» (۱۹۳۵ م.) و نقشه «عالمی» (۱۹۴۶ م.) و هم‌چنین عکس هوایی (۱۹۶۶ م. / ۱۳۴۵ ه.ش.) شهر، نقشه‌ای بازسازی شده از کل گذرهای اصلی شهر به دست آمد. در بخش بعد با مراجعه به داده‌های مکتوب از توصیف هم‌جواری محلات و مکان‌یابی عناصر ذکر شده در هر محله، تلاش شد تا حد مرز محله‌ها در چهار دوره اتابکان، ابتدای صفویه، ابتدای زندیه و قاجار به تصویر کشیده شود. این تصویرسازی نشان می‌دهد که هسته اولیه شیراز در دوره اتابکان متمایل به بخش‌های جنوب و جنوب شرقی بافت امروزی بوده که به تدریج به سمت غرب و شمال گسترش پیدا کرده است. در زمان فرمانروایی «سعد

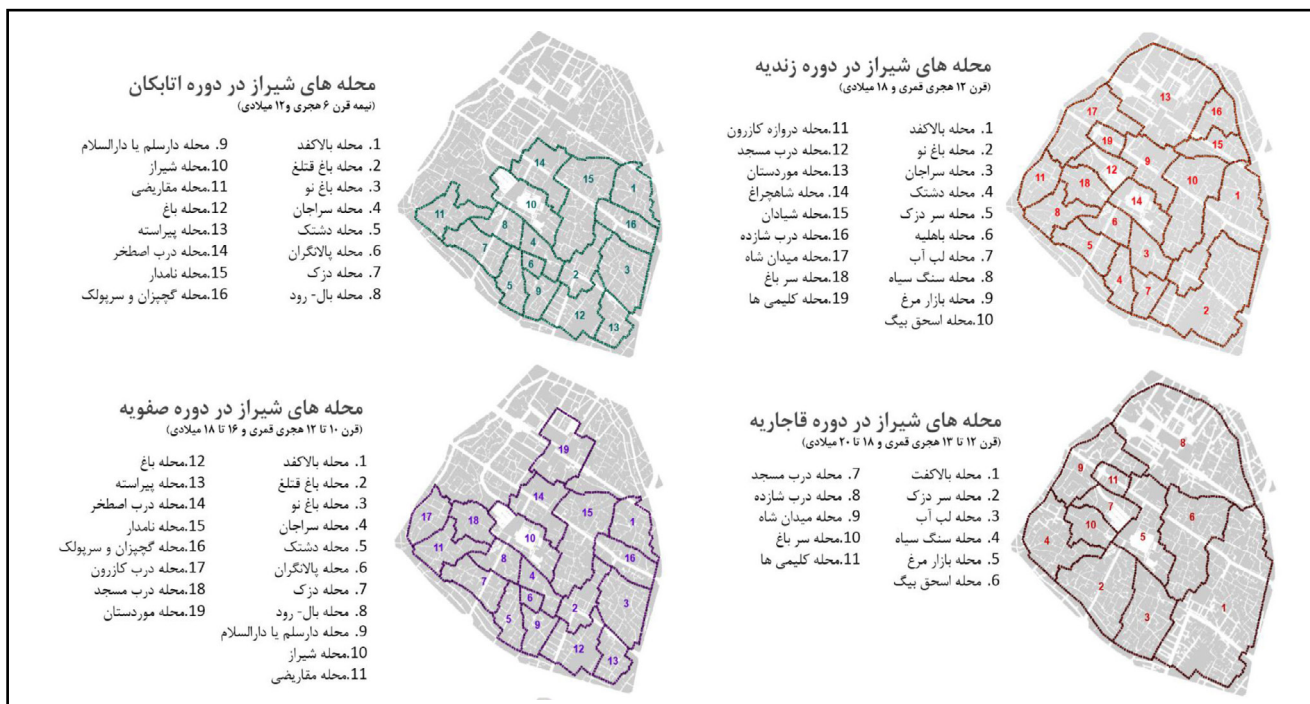
بن زنگی» (۵۹۹-۶۲۳ ه.ق.)، بر آبادانی و رونق شیراز افزوده شد. «وی مسجد جامع جدید را در سمت غربی شهر بنا نهاد، سوق کبیر هم از بناهای اوست و بر سر راه اصفهان بنا فرمود» (یعقوبی، ۱۳۸۳: ۹۰)؛ این دو به شکل‌گیری محله جدیدی در بخش غربی شهر به نام محله «درب مسجد» انجامید. قصور پادشاهان خاندان «اینجو» نیز در سوی شمالی شهر به سمت دروازه اصطخر بوده است؛ شاید بعدها خاندان «مظفر» نیز در همان جا سکنی گزیده و بر آن افزوده‌اند، از همین لحاظ محله «موردستان» در این ناحیه شهر ایجاد شده و کسب اهمیت کرده بود (افسر، ۱۳۷۴: ۱۲۱). در دوره صفویه محله‌های بیشتری در بخش شمالی و غرب شیراز گسترش پیدا کردند. که شامل محله‌های «میدان شاه»، «درب شازده»، «شیادان» و محله «کلیمی‌ها» و «ارمنی‌ها» است. به جز ربع شمال غربی شهر، سایر بخش‌های شهر از معابر طبیعی پیچ‌درپیچ و باریک تشکیل شده است در بخش شمالی حدفاصل «بازار وکیل» و «دروازه باغشاه» معابر غالباً به فرم منظم شطرنجی هستند و بلوک‌های دانه‌بندی درشت‌تری به نسبت سایر نقاط دارند. این منطقه مربوط به مجموعه حکمرانی بوده که پی‌ریزی آن در دوره صفویه شکل گرفته و در دوره زندیه بازسازی شده است. براساس نقشه سال ۱۸۵۰ م. «چریکف» ورودی‌ها و مسیر بناهای رسمی با خطوط شبکه‌های اصلی شهر کاملاً منطبق است. درواقع گذرهای اصلی طولانی، دروازه‌های شهر را به هم متصل می‌کند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که این گذرها در دوره‌های مختلف تاریخی اغلب مرزهای میان محله را شکل می‌دادند و به مرور زمان با ادغام محله‌ها به عنوان گذرهای محلی اصلی کاربرد پیدا کرده‌اند. بنیادی (۱۳۷۱: ۶۷)؛ چهار مورد از این گذرها به عنوان محورهای اصلی در هر دوره تاریخی شناسایی کرده است. اولین محور، «محور آل بویه» است که در مسیر «قنات عضدی» شکل گرفته است. در دوره اتابکان مزر شمالی محله‌های «مقاریضی»، «دزک»، «دشتک»، «پالانگران»، «باغ»؛ و مرز جنوبی محله‌های «بال رود»، «سراجان»، «باغ قتلغ» و «باغ‌نو» را شکل می‌داده است. دومین محور، «محور اتابکان» بوده است که به موازات محور آل بویه و محور اتصال دهنده مهم‌ترین عناصر مذهبی شهر به حساب می‌آمده است، که «مسجد جامع عتیق»، «بقعه سیدمیرمحمد»، «شاهچراغ» و «مسجد نو اتابکی» را به وسیله بازار به هم اتصال می‌داد (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۷ و ۳۸). این محور، درواقع گذر اصلی محلات درب مسجد و شیراز را تا ابتدای دوره صفویه شکل می‌داد. سومین محور، «محور صفویه» در دوره صفویه به موازات دو محور آل بویه و اتابکان فارس ایجاد شد. این محور از «مدرسه خان» در شرق شروع و به «میدان شاه صفوی» در غرب منتهی می‌شد. این محور مرز میان محله‌های «باغ مرغ»، «موردستان»، «میدان شاه» و «محله کلیمی‌ها» را شکل می‌داده است. محور چهارم، محوری درمیان مجموعه حکومتی زندیه به موازات سه محور قبل است که با عنوان «محور قاجار» معرفی شده است. این محور، نقش محور اصلی «محله درب شازده» را ایفا می‌کرده است؛ هم‌چنین گذرهای فرعی و بن‌بست نیز در تحلیل ساختار شهر شیراز قابل توجه هستند. «افسر» در تاریخ بافت قدیم شیراز بیان می‌کند که، سابقاً «کلیمیان» از نظر ایمنی خانه‌های خود را با

درهای کوتاه و فشرده به هم درست می‌کردند و کوچه‌های بسیار پرپیچ و خم بود. بعضی از آن‌ها مانند «کوچه هفت دربندان» مشهور است (افسر، ۱۳۷۴: ۲۱۰-۲۱۱).
عوامل اجتماعی: در شهر شیراز، قشربندی مذهبی، قومی و اجتماعی علت اصلی شکل‌گیری بسیاری از محله‌های تاریخی بوده است. بنیان شهر شیراز به سال ۴۷ ه.ق. بعد از ظهور دین اسلام در ایران برمی‌گردد و این شهر از پایه و اساس محل سکونت مسلمانان بوده است، اما در دوره‌های مختلف تاریخی شاهد سکونت ارمنیان و یهودیان نیز بوده است. سابقه اقامت آرامنه در شیراز به قرن نهم هجری قمری می‌رسد (اسلامی، ۱۳۵۱: ۶۱). آرامنی‌ها به دستور «شاه عباس» در شیراز مستقر شده بودند و منطقه سکونت آن‌ها در حدفاصل محله‌های «سرباغ» و «سنگ سیاه» واقع شده بود؛ درحالی‌که محله‌ای به نام خاص «ارمنی‌ها» در اسناد و کتب تاریخی به ثبت نرسیده، این منطقه از ویژگی‌های کامل یک اجتماع محلی برخوردار بوده و نیز در آن مکان‌هایی چون: حمام، مکتب‌خانه، کلیسا، قراول‌خانه، بازار و بازارچه مخصوص «عیسویان» وجود داشته است. محله کلیمی‌ها نیز محله پرجمعیتی بود که بین محلات میدان شاه و بازار مرغ و درب مسجد قرار گرفته بود؛ تاریخ پیدایش این محله درست معلوم نیست.

در کتب تاریخی و شیرازنامه قدیم ذکری از آن نمی‌رود (افسر، ۱۳۷۴: ۲۱۰-۲۱۱)، تنها در در فارسنامه ناصری ذکر آن به میان آمده که آن را خارج از محلات ده‌گانه شیراز محسوب داشته (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۱۱۳۴). ولی سفرنامه تاورنیه (۱۳۸۳) و سفرنامه شاردن (۱۳۹۳) و اروپاییان بعدی که به شیراز سفر کرده‌اند به آن اشاره شده است. علاوه بر گونه‌های مذهبی، اقوام مختلفی نیز در این شهر ساکن بوده و محله‌های مخصوص به خود را داشته‌اند. یکی از گذرهای «محله اسحق بیگ»

تصویر ۲. حد مرز حدودی محله‌های شیراز در ابتدای چهار دوره آتابکان، صفویه، زندیه و قاجار (نگارندگان، ۱۳۹۹: برگرفته از: سامی، ۱۳۶۳: ۶۱۱؛ افسر، ۱۳۷۴: ۷۸-۸۰ و ۱۹۸-۲۰۰؛ Alemi, 2008: 529).

Fig. 2. The boundaries of Shiraz neighborhoods at beginning of four periods of Atabakan, Safavieh, Zandieh, and Qajar (Retrieved from: Sami, 1984: 611; Afsar, 1995: 78-80 & 198-200; Alemi, 2008: 529).

معروف به «محلّه بیات‌ها» ست که اهالی این گذر از دشت قبچاق ترکستان در شهر شیراز موطن نموده بودند. در فارسنامه ناصری آمده است که «بیات فارس و بیات نیشابور خراسان در اصل از یک قبیله بوده‌اند. اهل این محلّه جز به زبان ترکی تکلم نکنند و فارسی را فصیح نگویند» (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۲۶؛ افسر، ۱۳۷۴: ۲۰۰). بخشی از محلّه موردستان که در سمت مغرب و شمال ارگ واقع شده در زمان «کریمخان زند» به مسکن طایفه «عبدالملکی» از ایلات کرمانشاهیان و لرستان که خان زند آن‌ها را به شیراز کوچانده بود، اختصاص داده شد؛ ولی در زمان «فتحعلی شاه قاجار»، جمعی از بزرگان «بلوک نور» مازندران این محلّه را مسکن خود قرار داده با احداث خانه و باغ و مسجد و حمام به آبادی آنجا کوشیدند (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۵۵؛ افسر، ۱۳۷۴: ۲۰۶). این محلّه‌ها نیز در دوره خود در بخش حاشیه‌ای بافت شهر و در نزدیکی محل اسکان دستگاه‌های حکومتی واقع شده بودند.

طبقه‌بندی اجتماعی را می‌توان از مهم‌ترین عامل‌های شکل‌دهنده محلّه‌های این شهر به حساب آورد. در دوره اتابکان، باغ اتابک که محل سکونت اتابکان و قصر حکومتی آنان بود، تفکیک شده و بخشی از آن برای احداث مسجد نو اتابکی اختصاص یافت (بنیادی، ۱۳۷۱: ۵۹). در واقع محل فعلی محلّه درب مسجد و سرباغ به عنوان محلّه حکومتی و بخش اعیان‌نشین جدا از سایر بخش‌ها و در حاشیه شهر قرار داشت. این موضوع در دوره حکومت قاجار به اوج خود رسید. در تذکره خطی دلگشا که تألیف آن در سال ۱۲۳۷ ه.ق. آغاز شده، مطلبی ذکر گردیده است که از نظر تاریخ بافت شهر شیراز حائز اهمیت است و مورخان دیگر از آن یاد نکرده‌اند. می‌نویسد: «حسنعلی میزرا فرمانروا، قدری از شهر را که مشتمل بر عمارت شاهی است و دو دروازه شهر که دروازه باغ شاه و اصفهان باشد به طریق ارگ از شهر موزوع و موسم به ارگ حسین‌آباد حصاری بس محکم و مرتفع بر آن گذاشته و به سمت داخل شهر دو دروازه بزرگ و یکی کوچک مقرر» (افسر، ۱۳۷۴: ۲۳۲). در کتاب اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار نیز بیان شده که در سال ۱۸۵۰ م. که این نقشه از شیراز تهیه شده است، دو وجه کاملاً متمایز در ساختار ترکیبی مرکز شهر وجود دارد: «۱- مجموعه بناهای ارگ، و ۲- گروه محلّه‌ها که از یک سوزن نظر طراحی و حجم به یکدیگر مرتبط هستند؛ و از سوی دیگر، راه‌هایی که از کنار بناها می‌گذرد و آن‌ها را به هم می‌پیوندد که شبکه اصلی شهر به حساب می‌آید» (اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار: ۶۶)؛ که در واقع این جدایی‌گزینی بخش حاکم‌نشین و عوام‌نشین را در پلان شهر شیراز شرح می‌دهد. در این دوره هم‌چنین، سایر اعیان و بزرگان شهر تأسیسات خاص خود را در محلات مسکونی برپا کردند. مناطق تحت اقتدار آن‌ها دارای بندها و کوچه‌های اختصاصی بود که خانه‌ها، باغ‌ها، مساجد، حسینیه‌ها و سایر تأسیسات آنان را دربر می‌گرفت. این مجموعه‌ها می‌توانست چون قلعه‌هایی در مقابل تهاجم مخاصمان مقاومت کند؛ که شامل خاندان «قوام‌الملک» در محلّه بالا کفت، «مشیرالملک» در محلّه سنگ‌سیاه و بناهای سران «ایل قشقایی» در غرب محلّه میدان شاه و مجموعه «حاجی میرزا حسنعلی خان نصیرالملک» در جنوب غرب محلّه اسحاق بیگ می‌شوند (بنیادی، ۱۳۷۱: ۶۴).

جدول ۲. نام‌گذاری محله‌ها در چهار دوره آتابکان، ابتدای صفویه، ابتدای زندیه و دوره قاجار (نگارندگان، ۱۳۹۹: برگرفته از: سامی، ۱۳۶۳: ۶۱۱؛ افسر، ۱۳۷۴: ۷۸-۸۰ و ۱۹۸-۲۰۰؛ Alemi, 2008: 529).

Tab. 2. Naming neighborhoods in four periods of Atabakan, Safavieh, Zandieh, and Qajar (Retrieved from: Sami, 1984: 611; Afsar, 1995: 78-80 & 198-200; Alemi, 2008: 529)

قاجار	ابتدای زندیه	ابتدای صفویه	آتابکان
	محله باغ نو ●	محله باغ نو ○	محله باغ نو ○
		محله باغ ●	محله باغ ○
		محله پیراسته؟ ●	محله پیراسته؟ ○
محله بالا کفت ○	محله بالا کفت ○	محله بالا کفت ○	محله بالا کفت ○
		محله باغ قتلغ ●	محله باغ قتلغ ○
		محله گچیزان ●	محله گچیزان ○
		محله سرپولک ●	محله سرپولک ○
محله لب آب ○	محله لب آب ○	محله دارسلم یا دارالسلام ○	محله دارسلم یا دارالسلام ○
	محله سراجان ●	محله سراجان ○	محله سراجان ○
		محله پالانگران ●	محله پالانگران ○
	محله دشتک ●	محله دشتک ○	محله دشتک ○
محله سردزک ○	محله سردزک ○	محله دزک ○	محله دزک ○
	محله باهلیه ●	محله بال-رود ○	محله بال-رود ○
محله سنگ سیاه ○	محله سنگ سیاه ○	محله مقاریضی ○	محله مقاریضی ○
	محله دروازه کازرون ●	محله درب کازرون ○	
محله سر باغ ○	محله سر باغ ○		
محله درب مسجد (نو) ○	محله درب مسجد ○	محله درب مسجد ○	
محله بازار مرغ ○	محله بازار مرغ ○	محله درب استخر ○	محله درب اصطخر ○
	محله شاهچراغ ●	محله شاهچراغ ○	محله شیراز ○
محله اسحق بگ ○	محله اسحق بیگ ○	محله نامدار ○	محله نامدار ○
محله درب شاهزاده ○	محله درب شاهزاده ○		
	محله شیدان ●		
	محله موردستان ●	محله موردستان ○	
محله میدان شاه ○	محله میدان شاه ○		
محله کلیمی‌ها ○	محله کلیمی‌ها ○		

راهنما: ○ بقای نام محله ● از بین رفتن نام محله
 ■■■■ تغییر محله و نام آن ■■■■ بقای محله و تغییر نام آن

محله‌ها در شهر شیراز عمدتاً براساس عناصر نمادین واقع در هر محله مانند، باغ، قنات، مقبره یا آرامگاه افراد سرشناس، بازار، مسجد، عناصر حکومتی یا دروازه‌های شهر نامگذاری شده‌اند. نکته قابل توجه در این باره پایداری نام محله‌ها در گذر زمان است. به عنوان مثال نام محله بالاکفت و سردرک از قرن هشتم ق. که کتاب شیراز نامه و شد الازار به اسم آن‌ها اشاره شده تا به امروز یعنی حدود ۷۰۰ سال بدون تغییر باقی مانده‌اند.

- **عوامل خدماتی:** عناصر خدماتی محله‌های شیرا در دوره قاجار^۱ شامل: بقعه‌ها، مزارها، مساجد، مدرسه‌ها، آب‌انبارها، حمام‌های عمومی، عناصر حکومتی، میدان‌ها، مجموعه‌های سکونت‌ی خصوصی، بازارها، کاروانسراها و باغ‌ها بود. بنا به نقشه ترسیم شده توسط «ویلبر» در سال ۱۹۳۵ م.، در دوره قاجار در تمام محله‌ها به جز محله کلیمی‌ها در محله‌های با مساحت بزرگ‌تر بیش از ۱۰ و در محله‌های کوچک‌تر بیش از پنج بنای مذهبی هم‌چون: مسجد، مدرسه، زیارتگاه و مقبره وجود داشت. «نیبور» معتقد است که اثرگذار بودن تعداد زیاد این بناهای مذهبی در محله‌های شیراز شاهی بر مقدم دانستن دین اسلام در زندگی محلی ساکنان آن‌هاست (Alemi, 2008: 532). در بافت تاریخی شهر شیراز، غالباً بازارهای کوچک محلی در محله‌ها به‌گونه‌ای توزیع شده بودند تا نیاز ساکنان را برآورده سازند؛ اگرچه شعاع یک کیلومتری کل شهر امکان دسترسی پیاده به تمام نقاط شهر را به سادگی مهیا می‌ساخت (Mahmoudi Farahani & Lozanovska, 2015: 178, 179).

بررسی بازارهای محلی در شهر شیراز نشان می‌دهد که بنا به نقشه ویلبر (۱۹۳۵ م.) به جز محله درب شاهزاده و محله بازار مرغ که محل قرارگیری بازارهای اصلی و تخصصی شهر هستند، سه بازار شاخص دیگر قابل مشاهده هستند؛ این بازارها در محله‌های سنگ‌سیاه، بالاکفت و اسحق بیگ واقع شده‌اند که با توجه به موقعیت مکانی آن‌ها می‌توان تشخیص داد که هر سه متعلق به مجموعه محلات خصوصی اعیان‌نشین مشیرالملک، قوام‌الملک و نصیرالملک هستند. در نقشه چرمایف (۱۸۵۰ م.) نیز علاوه بر بازارهای اصلی از سه بازار: بالاکفت، بازار سیدعلاءالدین حسین در محله بالاکفت و «بازار لب‌آب» در «محله لب‌آب» سخن به میان آمده است؛ اگرچه موقعیت مکانی آن‌ها روی نقشه اشتباه مشخص شده است.

علاوه بر این اطلاعات تصویری، عناصر خدماتی محله‌ها از طریق بررسی اطلاعات باقی مانده از نام و هویت گذرهای محلی نیز قابل بررسی می‌باشد. در این راستا حدود ۴۰ گذر تاریخی در محلات ۱۱ گانه شهر مورد بررسی قرار گرفتند؛ این گذرها را در چهار دسته قابل بررسی هستند:

۱- **گذرهای اصلی محله‌ای:** شامل گذرهایی می‌شدند که استخوان‌بندی اصلی محله‌ها را شکل می‌دادند و اغلب خدمات محله در راستای این گذرها به ساکنین ارائه می‌شدند؛ برای مثال، «گذر حاج زینل» در محله سنگ‌سیاه از گذرهای اصلی محله‌ای بوده است که عناصر مهم محلی هم‌چون: «بازار مسقف حاج زینل» و «حسینی» را شامل می‌شده است. هر محله ممکن است شامل یک یا چند گذر اصلی محلی باشد.

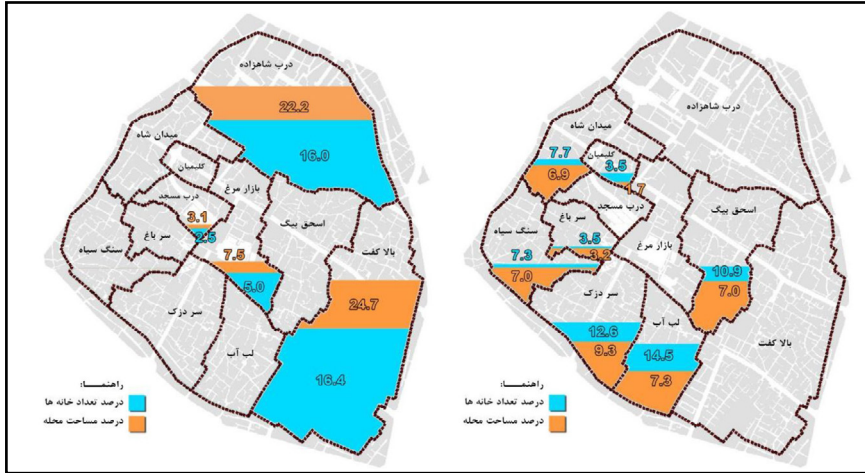
هم‌چنین نام برخی از این گذرها با نام محله مشترک است (مانند: «گذر سنگ‌سیاه»، «گذر لب‌آب»، «گذر بازارمرغ» و «گذر سرباغ»). در دوره زندگی تعدادی از محله‌ها با هم تجمیع شده‌اند و محله بزرگ‌تری را تشکیل داده‌اند؛ نکته قابل توجه اینجاست که نام خردمحله‌های سابق هنوز بر برخی از گذرها دیده می‌شود (مانند: «گذر پالانگران» در محله لب‌آب که سابقاً «محله پالانگران» بوده است). اغلب محله‌های شیراز به‌طور متوسط سه گذر محلی را در خود جای داده‌اند.

۲- گذرهای فرعی خاص: گذرهایی هستند که به‌واسطه فرم کالبدی متفاوت خود هویت پیدا کرده‌اند؛ مانند «گذر هفت‌پیچ» که از گذرهای مهم و ارزشمند تاریخی محله سردرک با هفت‌پیچ در طول گذر می‌باشد، و «گذر قهر و آشتی» در محله بالاگفت که بسیار کم‌عرض است؛ به‌طوری‌که دو نفر در کنار هم قادر به گذر از این معبر نیستند. «گذر قلوه‌سنگی» نیز در محله میدان شاه به‌واسطه کف‌سازی ویژه که داشته به این نام مشهور شده است.

۳- گذرهای شهری: شامل گذرهایی هستند محل قرارگیری راسته‌های تجاری اصلی شهر بودند؛ هم‌چون «گذر بازارمسگران» و «بازارعلاقه‌بندان» در محله بازارمرغ.

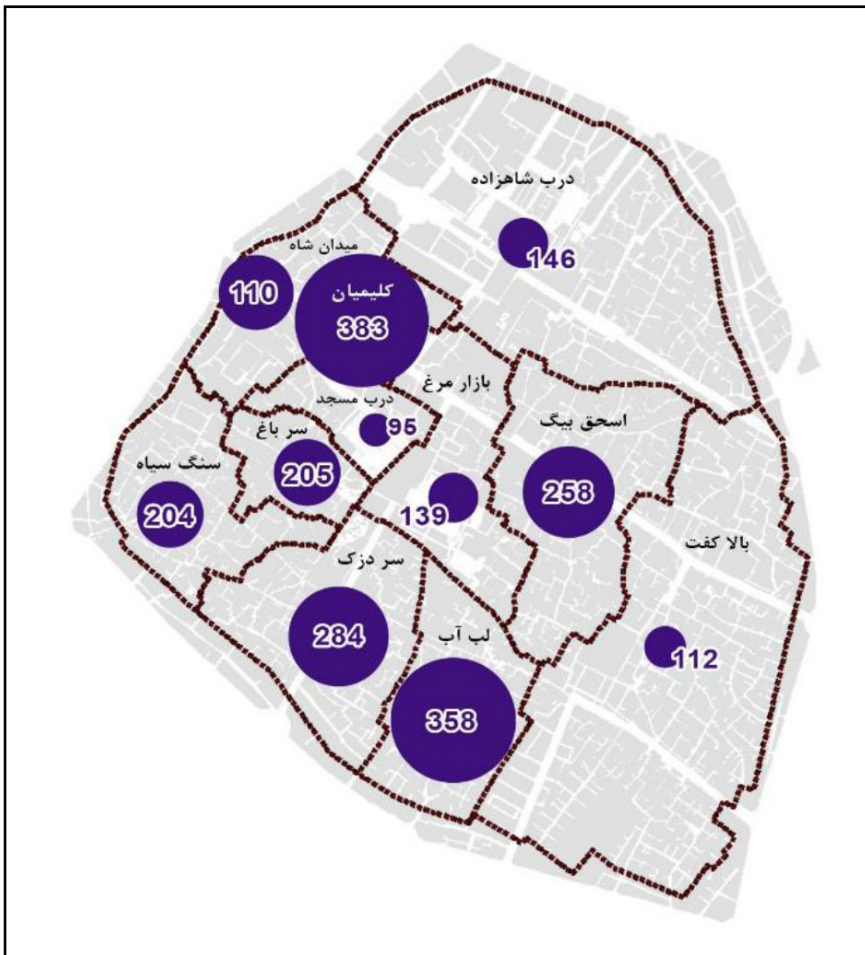
۴- گذرهای مرزی: شامل گذرهایی بودند که مرز شهر را شکل می‌دادند؛ برای مثال، «گذر حیدرباباجان» احتمالاً در گذشته، گذری مرزی برای محله‌های سنگ‌سیاه محسوب می‌شده است که به موازات باروی شهر شکل گرفته بوده است (برگرفته از: پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر، ۱۳۹۷).

با استفاده از آمار کتاب فارسنامه ناصری (۱۳۷۸: ۹۰۸-۱۱۳۴) از تعداد خانه‌ها و جمعیت هر محله در سال ۱۳۰۱ ه.ش. (دوره قاجار) و مساحت هر محله در این دوره می‌توان اطلاعات قابل توجهی از شاخص‌های محیط مسکونی هم‌چون تراکم و ساختار سکونتی هر محله به‌دست آورد. بررسی رابطه مساحت و تعداد واحدهای مسکونی هر محله نشان می‌دهد که در محله‌های درب مسجد، بازارمرغ، درب شاهزاده و محله بالاگفت نسبت سطح مساحت محله‌ها بیشتر از درصد واحدهای مسکونی آن‌ها بوده است. این موضوع کاملاً قابل تحلیل است؛ زیرا در سه محله اول، یعنی: درب مسجد، بازارمرغ، و درب شاهزاده، سطح نسبتاً زیادی از فضا به کاربری‌های عمومی در مقیاس شهر مانند: مسجد جامع، بازار، بقعه شاهچراغ و عناصر حکومتی اختصاص داده شده است و در محله بالاگفت نیز اختصاص پیدا کردن بخش زیادی از مساحت محله به «باغ کلانتری» و «سالاری» را می‌توان مهم‌ترین علت این موضوع عنوان نمود. در کنار آن تراکم نفر در هکتار هر محله نیز با استفاده از داده‌های جمعیتی محاسبه شد که نتایج قابل توجهی را دربر دارد. چهار محله فوق‌الذکر کمترین میزان تراکم نفر در هکتار مسکونی را داشتند؛ بین ۹۵ تا ۱۴۵ نفر در هکتار، اما سایر محله‌ها همگی دارای تراکم بالای ۲۰۰ نفر در هکتار هستند. در این بین، قابل توجه است که بیشترین تراکم متعلق به محله کلیمیان با ۳۸۲ نفر در هکتار است؛ لازم به ذکر است که این محله کمترین مساحت محلی را به خود اختصاص داده است. پس از آن، محله لب‌آب و سردرک به ترتیب با ۳۵۷ و ۲۸۳ نفر در هکتار تراکم جمعیتی، دومین و سومین محله پرتراکم در شهر به حساب می‌آیند.

تصویر ۳. نسبت درصد مساحت محله‌ها به درصد تعداد واحدهای مسکونی در شهر شیراز سال ۱۳۰۱ ه.ق. (دوره قاجار)، نگارندگان، ۱۳۹۹؛ براساس: حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۹۰۸-۱۱۳۴.

Fig. 3. The ratio of the area of neighborhoods to their number of residential units in Shiraz in 1301 AH (Qajar era) (Retrieved from: Hoseini Fasae, 1999: 908-1134).

نقشه ۴. تراکم نفر در هکتار محله‌های تاریخی شهر شیراز در سال ۱۳۰۱ ه.ق. (دوره قاجار)، نگارندگان، ۱۳۹۹؛ براساس: حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۹۰۸-۱۱۳۴.

Fig. 4. Person per hectare density of Shiraz neighbourhoods in 1301 AH (Qajar era) (Retrieved from: Hoseini Fasae, 1999: 908-1134)

بحث و تحلیل

در این بررسی ویژگی محله‌های تاریخی در شهر شیراز در سه بخش: عوامل کالبدی، عوامل اجتماعی و عوامل خدماتی، به صورت تفکیک شده مورد بررسی قرار گرفتند. در ادامه تلاش شده تا با تلفیق و انطباق نتایج حاصل از بخش‌های مختلف، یک تحلیل جامع حاصل شود.

از تلفیق بررسی‌ها در دو بخش کالبدی و خدماتی می‌توان مرز محله‌ها و جهات و محدوده توسعه آن‌ها را در دوره‌های مختلف تاریخی مشخص نمود. هر یک از محله‌های شیراز دارای حد و مرز مشخص و معینی بوده‌اند که تا حد زیادی با بررسی بلوک‌بندی‌های ساختمانی و موقعیت گذرها قابل تمایز هستند؛ هم‌چنین تعداد و فرم گذرهای فرعی و بن‌بست‌ها میزان محصوریت و خصوصی بودن محله‌ها را نمایان می‌کند. این گذرها محل رفت‌وآمد ساکنین خود محله بوده که منجر به برقراری امنیت بیشتر درون محله می‌شده؛ برای مثال، محله کلیمیان در دوره قاجار بیشترین تعداد معابر پیچ‌درپیچ و بن‌بست را داشته که حکایت از نقش امنیتی آن برای سکونت قشری با دین متفاوت در این شهر دارد. هر محله به‌طور متوسط از سه گذر اصلی محلی تشکیل می‌شد که محل ارائه انواع خدمات محلی بود که جریان ترافیک پیاده عمدتاً در راستای این گذرها شکل می‌گرفتند؛ بنابراین، این گذرها علاوه بر نقش کارکردی خود، نمایانگر روابط اجتماعی معنابخش محله‌ها و شهر در دوره خود هستند. حتی می‌توان گفت که کارکرد اصلی مرکز محله‌های امروزی در شهر شیراز در همین گذرها به‌وقوع می‌پیوسته است. این امر هم تأییدکننده و هم نفی‌کننده نظر «جین جی کوبز» (۱۹۶۱) در ارتباط با اجتماع‌های محلی است؛ وی، توفیق اجتماع‌های محلی را به علت تداخل و درهم‌تنیدگی فعالیت آن‌ها می‌داند و آن یک مفهوم کاملاً انتزاعی معرفی می‌کند (جی کوبز، ۱۳۹۲: ۱۱۹-۱۴۸). از یک جهت، در اولویت قراردادن جنبه اجتماعی این مفهوم مورد تأیید نتایج این مطالعه است؛ اما از سوی دیگر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که مفهوم محله یک مفهوم صددرصد انتزاعی نیست و از نظر کالبدی می‌توان برای آن حد و مرز مشخصی قائل شد.

انطباق بررسی‌ها در دو بخش کالبدی و اجتماعی نشان می‌دهد که از دوره اتابکان تا قاجار، ساختار محله‌ها با حفظ انسجام و یکپارچگی ویژه خود از جانب جنوب‌شرقی به سمت شمال و شمال‌غربی شهر گسترش پیدا کرده و محله‌های جدیدی را به وجود آورده است. مکان‌گزینی محله‌های جدید تا حد زیادی متأثر از مکان‌گزینی حکومت و تأسیسات مدیریت شهری در هر دوره بوده است که معمولاً به شکل‌گیری محله‌های جدید برای اقشار مرفه جامعه منتج می‌شده است. در دوره‌های مختلف اقلیت‌های مذهبی و قومی تمایل داشتند در محله‌های مرزی و نزدیک به باروی شهر سکنی گزینند؛ از این‌رو، محله بیات‌ها در منطقه اسحاق بیگ در دوره اتابکان، و محله کلیمی‌ها و ارمنی‌ها در دوره صفوی به‌عنوان محله‌های مرزی به حساب می‌آمدند و با موقعیت‌یابی آن‌ها، مرز محله و شهر دوره‌های مختلف قابل تمایز است. هم‌چنین انسجام این رشد را می‌توان در پایداری اسامی محله‌ها و در پی آن گذرها در طول دوره‌های تاریخی مختلف به اثبات رساند. نام محله‌های بالاگفت و سردزک از قرن هشتم هجری قمری تا به امروز، یعنی حدود ۷۰۰ سال بدون تغییر باقی مانده‌اند. این درحالی است که، «آلبرت هانت»^۹ در پژوهش خود در رابطه با محله‌های «شیکاگو» دریافت که نام‌های محلی به‌ندرت حتی برای یک نسل، کمتر از صدسال، در شهرهای امروزی باقی می‌مانند و اختلاف

گسترده‌ای هم در رابطه با شناسایی محله‌ها و هم در موقعیت جغرافیایی و محدوده و مرز آن‌ها وجود دارد (Abu-Lughod, 1987: 164).

هم‌چنین بررسی‌ها در دو بخش خدماتی و اجتماعی نشان می‌دهد به غیر از سه محله بازار مرغ، درب شاهزاده و درب مسجد که به ترتیب محل استقرار سه عنصر خدمات شهری مهم، یعنی: بازار، حکومت و مسجد بود، سایر محله‌ها از بافت غالب مسکونی برخوردار بودند. بررسی عناصر شهری محله‌ها در دوره قاجار نشان می‌دهد که تراکم بالای جمعیتی، توزیع بازارهای محلی و عناصر مذهبی محله‌ها را تا حد زیادی خودکفا ساخته شده و به شکل‌گیری و رونق حیات اجتماعی شهر می‌انجامید. هم‌چنین تعداد زیاد این بناهای مذهبی در محله‌های شیراز شاهدهی بر مقدم دانستن دین اسلام در زندگی محلی ساکنان آن به حساب می‌آید. تأسیس محله و گذرهای خودمختار اعیانی در دوره قاجار در برخی از بخش‌های شهر نیز قابل توجه است؛ به‌طورکلی، قشرهای مرفه و اعیان شهر تمایل داشتند برای خود محوطه‌های خدماتی محلی اختصاصی تأسیس کنند.

نتیجه‌گیری

نتایج بررسی‌ها در مورد محله‌های تاریخی شهر شیراز نشان می‌دهد که در یک روند تاریخی، از دوره اتابکان تا قاجار، ساختار محلات در حین حفظ انسجام و هویت ویژه‌شان دچار تحول و دگرگونی شدند.

۱. در دوره اتابکان شهر دارای ۱۶ محله بوده که همگی در بخش جنوب شرقی بافت تاریخی فعلی شیراز واقع شده بودند. در این پژوهش تلاش شده تا با اطلاعات موجود از گذرها و نقشه‌های تاریخی پیش از خیابان‌کشی‌های دوره پهلوی به بازسازی شماتیک موقعیت محله‌ها نیز پرداخته شود (ر. ک. به: تصویر ۲).

۲. در فاصله بین دوره اتابکان و صفویه بافت شهری به سمت شمال و غرب گسترش پیدا کرده و در ابتدای دوره صفویه تعداد محلات به ۱۹ محله می‌رسد. از نظر اجتماعی در دوره صفویه گروه‌هایی از سایر ادیان مانند مسیحیان و کلیمیان، به ترتیب گذر محلی و محله مختص به خود را شکل می‌دهند. موقعیت این دو محله در زمان خود در بخش‌های تازه تأسیس شهر و نزدیک به محل استقرار بخش حکومتی بوده است.

۳. در فاصله بین دوره صفویه و زندیه شهر مجدداً به سمت شمال گسترش پیدا می‌کند و محلات جدید شکل می‌گیرند و هم‌چنین تعدادی از محلات بلوک شرقی با هم ادغام می‌شوند و محلات بزرگ‌تری را شکل می‌دهند؛ بنابراین، با وجود این‌که تعداد محله‌ها در ابتدای دوره صفویه و ابتدای دوره زندیه ۱۹ محله می‌باشد، شاهد گسترش فیزیکی محله‌ها و ایجاد محله‌های جدید در بلوک شمالی هستیم. در اواخر دوره زندیه به حکومت مرکزی جهت اداره بهتر شهر تعدادی از محله‌ها را با هم ادغام کرده و آن‌ها را به ۱۰ محله تقلیل می‌دهد. نکته جالب توجه اینجاست که اسامی محلات سابق عمدتاً از بین نرفته و این نام‌ها بر روی گذرهای محلی باقی مانده است (جدول ۲).

۴. در دوره قاجار تغییرات کالبدی قابل توجهی نسبت به دوره قبل به چشم نمی‌خورد؛ اما تغییرات اجتماعی قابل توجه است. با وجود سابقه سکونت اقوام ترک در گذر بیات‌ها محله اسحاق بیگ، در دوره زندیه منابع تاریخی از سکونت اقوام گُرد و لُر در محله موردستان، و در دوره قاجار گروهی از مازندران در همین محله حکایت می‌کنند؛ هم‌چنین تفکیک بخشی از محلات به اعیانی‌نشین و عوام‌نشین نیز قابل توجه است. بخشی از محله میدان شاه و درب شازده در این دوره توسط ارگ حکومتی کاملاً از سایر بخش‌های شهر تفکیک شده بود و علاوه بر آن مجموعه خاندان قوام‌الملک در محله بالاگفت، مشیرالملک در محله سنگ‌سیاه و سران ایل قشقایی در غرب محله میدان شاه، حاجی میرزا حسنعلی خان نصیرالملک در جنوب غرب محله اسحاق بیگ، از مجموعه‌های اعیان‌نشینان بودند. بررسی عوامل خدماتی در این دوره نشان می‌دهد همه محله‌ها به جز محله کلیمیان دارای حداقل پنج مسجد بودند و به جز بازارهای اصلی شهر، سه بازار محلی در محله‌های محله‌های سنگ‌سیاه، بالاگفت و اسحاق بیگ که مربوط به مجموعه‌های اعیان‌نشین به اضافه بازار محله لب‌آب در اسناد اشاره شده است. توزیع خرده‌کاربری‌ها و گذرهای محلی نشان می‌دهد که مفهوم مرکز محله‌های امروزی تا حد زیادی در کالبد گذرها به وقوع می‌پیوسته است. در دوره قاجار، محله‌های کلیمیان، لب‌آب، سردزک و اسحاق بیگ به ترتیب بیشترین تراکم سکونتی را به خود اختصاص می‌دادند.

تحلیل‌های حاصل از انطباق سه عامل «کالبدی»، «اجتماعی» و «خدماتی» نیز مبین آن است که در طول این هفت قرن، محله‌ها بیش از همه به سبب حس تعلق‌های قومی، نژادی، مذهبی، جایگاه اجتماعی-سیاسی شکل یافته و به حیات خود ادامه داده‌اند؛ هم‌چنین اسامی محلات و گذرها، پایدارترین ویژگی پیونددهنده هویت تاریخی بین نسل‌های مختلف هستند؛ بنابراین می‌توان گفت نقش «اجتماعی» در محله‌ها از با اهمیت‌ترین ویژگی هویت بخش آن‌ها به شمار می‌آید که در طول تاریخ به صورت یک کل امتداد پیدا کرده و سایر قلمروهای «کالبدی» و «خدماتی» را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

پی‌نوشت

1. Lewis Mumford
2. Amos Rapoport
3. Guest & Lee
4. Kallus & Law-Yone
5. Emadi & Ghaffari
6. The spatial organization of the city
7. J. Sauvaget

۸. اطلاعات مربوط به بُعد خدماتی در مقیاس محله‌ها فقط در دوره قاجار قابل بازیابی بود.

9. Albert Hunter

کتابنامه

- اشرف، احمد، ۱۳۵۳، «تحقیق در مسائل ایران: ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران - دوره اسلامی». مطالعات جامعه‌شناختی دوره قدیم، ۴: ۷-۴۹.

- افسر، کرامت‌الله، ۱۳۷۴، تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی ایران.
- آندره، ریمون، ۱۳۷۰، شهرهای بزرگ عربی-اسلامی در قرن‌های ۱۰ تا ۱۲ هجری. ترجمه حسین سلطان‌زاده، تهران.
- بنیادی، ناصر، ۱۳۷۱، «تحول تاریخی ساختار شهری شیراز و فضاهای شهری آن». مجله آبادی، ۱۱: ۵۸-۶۷.
- پژوهشکده هنر، ۱۳۹۷، معماری و شهرسازی نظر، گزارش برنامه راهبردی زندگی پیاده در شیراز. معاونت شهرسازی و معماری شهرداری شیراز، شیراز.
- پورجعفر، محمدرضا؛ تقوایی، علی‌اکبر، ۱۳۸۱، «معیارهای بهینه برنامه‌ریزی و طراحی بافت مسکونی شهرها با توجه به ارتباطات متقابل اجتماعی». مدرس هنر، ۱(۱): ۱۱-۲۲.
- پیرنیا، کریم، ۱۳۷۲، معماری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- تاورنیه، ژان باستیک، ۱۳۸۳، سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب‌شیرانی، انتشارات نیلوفر.
- تیزدل، استیون؛ اک، تنر؛ و هیث، تیم، ۱۳۷۹، «محل‌های تاریخی شهری». هفت شهر، ۱(۱): ۸-۱۷.
- جی‌کوبز، جین، ۱۳۹۲، مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی. مترجمان: آرزو افلاطونی و حمیدرضا پارسی، تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی فسایی، میرزا حسن، ۱۳۷۸، فارسنامه ناصری (جلد دوم). تصحیح و تحشیه از: منصور رستگار فسایی، چاپ دوم، تهران: چاپخانه سپهر.
- خدایی، زهرا؛ تقوایی، علی‌اکبر، ۱۳۹۰، «شخصیت‌شناسی شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر». فصلنامه شهر ایرانی-اسلامی، ۴: ۱۰۳-۱۱۳.
- رنجبر، احسان؛ پورجعفر، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی؛ و بمانیان، محمدرضا، ۱۳۹۰، «خلاقیت‌های طراحی شهری دوره اتابکان فارس در شکل‌گیری شبکه فضاهای عمومی شهری شیراز». فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶: ۳۳-۴۰.
- سامی، علی، ۱۳۶۳، شیراز شهر جاویدان. چاپ سوم، شیراز: انتشارات لوکس (نوید).
- سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۶۵، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. چاپ اول، تهران: انتشارات آگاه.
- شاردن، ژان، ۱۳۹۳، سفرنامه شاردن. ترجمه اقبال یغمایی، انتشارات توس.
- شعله، مهسا، ۱۳۸۵، «دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر معاصر (نمونه شهر شیراز)». نشریه هنرهای زیبا، ۲۷: ۱۷-۲۶.
- عبدلهی، مجید؛ صرافی، مظفر؛ و توکلی‌نیا، جمیله، ۱۳۸۸، «بررسی نظری مفهوم محله و بازتعریف آن با تأکید بر شرایط محله‌های شهری ایران». پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۷۲: ۸۳-۱۰۲.
- فرصت‌الدوله شیرازی (میرزا نصیر حسینی)، ۱۳۷۷، آثار عجم. دو جلد، تصحیح و تحشیه: منصور رستگار فسایی، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- مستوفی، حمدالله، ۱۳۸۹، نزهة القلوب. تصحیح و تحشیه: گای لسترنج، تهران: انتشارات اساطیر.
- منصوری، سید امیر؛ و عرب سلغار، ندا، ۱۳۹۴، «سیرتحوّل رابطه ساختاری باغ و شهر در سازمان فضایی شیراز از سده چهارم تا دوازدهم هجری قمری». دوفصلنامه معماری ایرانی، ۸: ۵-۲۰.
- یعقوبی، ۱۳۸۱، البلدان. ترجمه محمدابراهیم آیتی، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- یعقوبی، ۱۳۸۳، تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی، چاپ نهم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- Ashraf, A., 1974, "Research on Iranian Issues: Historical Characteristics of Urbanization in Iran - Islamic Period". *Sociological Studies of the Ancient Period*, (4): 7-49.

- Afsar, K., 1995, *History of the Old Texture of Shiraz*. Tehran: Iranian National Antiquities Association.

- Raymond, A., 1991, *Large Arab-Islamic cities in the 10th to 12th centuries AH*. translated by Hossein Sultanzadeh, Tehran.

- Bonyadi, N., 1992, "Historical evolution of Shiraz urban structure and its urban spaces". *Abadi Magazine*, 11: 58-67.

- Honar research institute, 2018, *Nazar Architecture and urban p Planning and Architecture of Shiraz Municipality*.

- Pourjafar, M. & Taqvaei, A., 2002, "Optimal Criteria for Planning and Designing the Residential Texture of Cities with Consideration of Social Interactions". *Modares honar*, 1(1): 11-22.

- Pirnia, K., 1993, *Islamic Architecture of Iran*. Iran University of Science and Technology, Tehran.

- Tavernier, J., 2004, *Tavernier Travelogue*. Translated by: Hamid Arbab Shirani, Tehran: Niloufar Publications.

- Tiesdell, S.; Oc, T. & Heath, T., 2000, "Historic Urban Quarters". Translated by: H. Khademi, *Haftshahr*, 1(1): 8-17.

- Jacobs, J., 2013, *The Death and Life of American Big Cities*. Translated by: Arezoo Plato and Hamidreza Parsi, Tehran: University of Tehran.

- Hosseini Fasaei, M., 1999, *Farsnameh Naseri* (Vol. 2). Edited and edited by: Mansour Rastegar Fasaei, Second Edition, Tehran: Sepehr Printing House.

- Khodaei, Z. & Taghvaei, A., 2011, "Personality of the Islamic city with emphasis on the physical dimensions of the city". *Iranian-Islamic City Studies*, (4): 103-113.

- Ranjbar, E.; Pourjafar, M.; Ansari, M. & Bemanian, M., 2011, "The Creativity of Urban Design in the Atabakan Period of Fars in the Formation of the Network of Public Urban Spaces in Shiraz". *Iranian Islamic City Studies*, (6): 33-40.
- Sami, A., 1984, *Shiraz Shahr Javidan*. Third edition, Shiraz: Lux (Navid) Publications.
- Sultanzadeh, H., 1986, *An Introduction to the History of the City and Urbanization in Iran*. First Edition, Tehran: Agah Publications.
- Chardin, J., 2014, *Chardin Travelogue*. Translated by: Iqbal Yaghmaei, Tehran: Toos Publications.
- Shole, M., 2006, "Old Gates in the Collective Memory of the Contemporary City (Sample of Shiraz)". *Honar-ha-ye Ziba*, 27(27): 17-26.
- Abdolahi, M.; Tavakolinia, J. & Sarrafi, M., 2010, "Theoretical Study of the Concept of Neighborhood and its Redefinition with Emphasis on the Conditions of Urban Neighborhoods of Iran". *Human Geography Research*, 42 (72): 82-103.
- Forsat al-Dawla Shirazi (Mirza Nasir Hosseini), 1998, *Asar Ajam*, 2 Vols., Corrected by: Mansour Rastegar Fasaei, First edition, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Mostofi, H., 2010, *Nuzhat Al-Ghuloub*. Corrected by: Guy Le Strange, Tehran: Asatir Publications.
- Mansouri, S. & Arab Solgar, N., 2015, "The evolution of the structural relationship between the garden and the city in the Shiraz Space Organization from the fourth to the twelfth century AH". *Iranian Architecture*, (8): 5-20.
- Yaghoubi, 2002, *Al-Baldan*. Translated by: Mohammad Ebrahim Ayati, fourth edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Yaghoubi, 2004, *Yaghoubi History*. Translated by: Mohammad Ebrahim Ayati, Ninth edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Abu-Lughod, J., 1987, "The Islamic City: Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance". *International Journal of Middle East Studies*, 19: 155-176.
- Alemi, M., 2008, "Shiraz: The City of Gardens and Poets". *The City in the Islamic World*, Vol. 94 of Handbook of Oriental Studies: Section 1; The Near and Middle East.
- Emadi, K. & Ghaffari, A., 2018, "Defining Neighborhood, Analysis of Two Different Approaches: Expert-oriented Approach of Theorists and Perceptual Approach of Residents". *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 11(24): 69-80.

- Guest, A. M. & Lee, B. A., 1984, "How Urbanites Define Their Neighborhoods". *Population and Environment*, Human Sciences Press, 7 (1): 32-56.
- Hakim, B., 2008, "LAW AND THE CITY". *The City in the Islamic World*, Vol. 94 of Handbook of Oriental Studies: Section 1; The Near and Middle East, BRILL.
- Kallus, R. & Law-Yone, H., 2000, "What is a Neighbourhood? The Structure and Function of an Idea". *Environment and Planning B: Planning and Design*, 27 (6): 815-826.
- Kennedy, H., 2008. "INHERITED CITIES". *The City in the Islamic World*, Vol. 94 of Handbook of Oriental Studies: Section 1; The Near and Middle East, BRILL.
- Mahmoudi Farahani, L. & Lozanovska, M., 2015. "The social life of historical neighbourhoods: case study of a Middle Eastern city, Shiraz". *Journal of Architecture and Urbanism*, 39(3): 176-187.
- Mumford, L., 1954, "The Neighborhood and the Neighborhood Unit". *Town Planning Review*, 24: 256-270.
- Rapaport, A., 1981, *Human Aspects of Urban Form: Towards a man-environment approach to urban form and design*. Pergamon Press.
- Raymond, A., 2008, "The spatial organization of the city". *The City in the Islamic World*, Vol. 94 of Handbook of Oriental Studies: Section 1; The Near and Middle East, BRILL.
- Stone, E., 1987, *Nippur Neighbourhoods, Studies in Ancient Oriental Civilization* Vol. 44. Oriental Institute, University of Chicago.